

Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525

Liivlaste ajalool ei näi enam eestlaste seas olevat eestkõnelejat. Aastate eest kavatses ajaloolane Enn Tarvel (1932–2021) kirjutada liivlaste etnilise ajaloo, kuid raamatut sellest kavast ei saanud. Tema lähemaks mõttekaaslasel sel teemal oli arheoloog Evald Tõnisson (1928–2001), kelle sulest oli 1974. aastal ilmunud saksakeelne monograafia Koiva liivlastest.¹ Tänapäeval tundub, et liivlased on jäetud peamiselt keeleteadlaste hoole alla.

Võttes kokku lõppeva eesti raamatu aasta kogemuse, ilmneb, et paljukorratud fraasi liivi-, läti- ja eestikeelsetest trükitud missaraamatutest, mille Lübecki raad 1525. aastal arestis ning mida läti ja eesti keele kontekstis on korduvalt arutatud, pole liivi keele võimalikkuse küsimuses enam üritatud selgitada. Kui arvata, et liivi keele tõlgendusest kui ebausutavast oletusest on loobutud ebamäärasema liivimaa keele kasuks, siis niisugust järeldust ei saa pidada lõplikult tõestatuks. Aldur Vungi kirjutis siinses ajakirjanumbris juhib sellele õigustatult tähelepanu, kuid leiab, et tõendite vähesuse tõttu pole kindel, kas tegemist oli luterlike või pigem katoliiklike trükistega. Sellist seisukohta on avaldatud ka varem.²

Piirdugem siiski liivi keele võimalikkuse küsimusega. Autoriteetses koguteoses

„Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur” (2011) 1525. aasta trükiste arutelu ei leidu. Mauno Koski mainib kirikukirjanduse tõlkimisega seoses samas teoses, et ladinakeelset fraasi on küll tõlgitud „liivlaste rahvakeele läti keele ja eesti keele” tähenduses, kuid järeldab Haralds Biezaisi autoriteedile tuginedes, et „liivi rahva all mõeldi Liivimaa asukaid, kes olid enamasti lätlased”,³ mis mitmekordse tõlke järel kõlab paradoksaalsena. Ka Valts Ernštreitsi väitekirjas „Liivi kirjakeel” (2013) on välditud vastakaid arvamusi 1525. aasta trükiste liivi või liivimaa keele asjus. Seepärast on põhjust 1525. aasta fraasi asjaolud ja tõlgendused liivi keele osas uuesti üle vaadata ning ununud historiograafiat meelde tuletda.

Lübecki toomdekaani Johannes Brandese ladinakeelses protokoll- ehk päeva- raamatus on 8. novembril 1525 kirja pandud, et eelmisel öhtul, seega 7. novembril, tulnud Lübecki raesekretär, magister Paulus van der Velde tema juurde ja teatanud, et Kuldsarve võõrastemajas oli raad arestinud vaaditäre luterlikke raamatuid (lad *vaß plenum libris lutterianis*), samuti missaraamatuid liivi, läti ja eesti rahvakeeles (*Eciam missis in vulgari liuonico lettico ac Estonico*), et neid ei saaks laevaga Riiga toimetada nakatamaks ristiusus veel harimata rahvast.⁴ Lugu, mille Brandes oma käega kirja pani, pole põhjust pidada väljamõeldiseks ega võltsinguks, mida katoliku toomkapiitel ja raad kasutasid relvana võitluses luterluse vastu Lübeckis.

¹ E. Tõnisson, Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Tallinn: Eesti Raamat, 1974; vt ka E. Tõnisson, Muistsed liivlased ja Kuramaa liivlased. – Keel ja Kirjandus 1970, nr 8, lk 461–466.

² I. Põltsam, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2000, nr 2, lk 13–19.

³ M. Koski, Mis on Liivimaa erinevatel aegadel olnud? – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost, toim R. Blumberga, T. Mäkeläinen, K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011, lk 62.

⁴ Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530. (Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 30. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden 12.) Toim E. Ehler, S. Pettke, W. Prange. Neumünster: Wachholtz, 1993, lk 252.

Fakti ennast pole vaja taandada ka usuküsimuseks, nagu hiljuti on kirjasõnas väidetud, et 1525. aasta lätikeelset trükitud raamatut pole suure tõenäosusega kunagi eksisteerinud – see väide laieneb mõistagi ka eesti- ja liivikeelsele trükisele.⁵ Saksa reformatsiooni ajaloo juhtiva kirjutaja tühistav järeldus, mis eirab pikka historioografiat, sunnib algallika poole tagasi pöörduma.

Toomdekaan Brandese käega 8. novembril 1525 Lübeckis tehtud sissekanne üllatab raamatute küllalt täpse määratlusega, samuti keelte eristamisega. Kuidas oli võimalik, et kohe pärast vaadi avamist mõisteti, et see oli täis luterlikke raamatuid, mille keelt küll ei märgita, lisaks neile aga veel missaraamatuid liivi, läti ja eesti rahvakeeles? Ta polnud ju ise neid raamatuid näinud, üksnes kuulis raesekretär Paulus vam Velde jutust. Raesekretär oli kahtlemata haritud mees, Rostocki ülikooli juuramagister, kes suutis ladina- ja saksakeelseid raamatuid lehitse-des kas või tiitellehe põhjal taibata, et tegemist on Martin Lutheri töödega. Kuid läti- või eestikeelsete tekstide äratundmine ja lugemine käis talle kindlasti üle jõu. Seega langeb ära võimalus, et mittedaksakeelsete trükiste kohta saadi teada kinnivõetud kaupmehe esimesel ülekuulamisel ehk ka pealekaebaja suu läbi. Küllap oli nende trükiste tiitellehtedel ka vastav ladina- või saksakeelne tekst ehk koguni olid need mitmekeelsed.

Brandese päevaraamatus leiduva fraasi transkribeerimisel, tõlkimisel ja tõlgendamisel ilmneb mitmeid raskusi. Paljudes Eesti vanema kultuuriloo käsitlustes omaks võetud sõnastus, et mainitud on liivi- (vs. liivimaa-), läti- ja eestikeelsed raamatud, pole siiski kindel. Wilhelm Jannasch kirjutas esimesena, et need olid

missaraamatud liivimaa, läti ja eesti keeles („Messen in livländischer, lettischer und estnischer Sprache”), selgitamata, mida ta „liivimaa keele” all mõtles.⁶ Paul Johansen väitis aga kõhklemata, et missaraamatud olid liivi-, läti- ja eestikeelsed („Messen in livischer, lettischer und estnischer Sprache”).⁷ Läti usundi- ja kultuuriloolane Haralds Biezais ei nõustunud ladinakeelse väljendi *in vulgari liuonico* tõlkimisega „liivi keeleks”, osutades, et juba Jannasch asetas sõnad *lettico ac estonico* komade vahele. Tollase ortograafia või pigem ortograafia puudumise kohaselt ei ole Brandese päevaraamatu algtekstis kirjavahemärke. Biezaisi järgi on Jannaschi tõlgendus „liivimaa, läti ja eesti keeles” õige, ent kuna eraldiseisvat liivimaa keelt ei eksisteeri, siis tuleb seda mõista nii, et Brandes tahtis osutada geograafilises mõttes Liivimaa rahvakeelele.⁸ Biezais lisas veel tõendi, et Sebastian Münsteri teoses „Cosmographiae universalis” (1550) trükitud lätikeelse meieisapalve kommentaaris märgitud *lingua Liuonica* saab tähendada üksnes läti keelt. Seepärast leidis Biezais, et vaidlusaluse fraasi peaks tõlkima järgmiselt: „liivimaa rahvakeeles, läti ja eesti keeles”. Vastuses Biezaisi kriitikale ei lükanud Johansen neid vastuargumente tagasi,

⁶ W. Jannasch, Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablaß bis zum Augsburger Reichstag 1515–1530. (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16.) Lübeck: Schmidt-Römhild, 1958, lk 157.

⁷ P. Johansen, Gedruckte deutsche und un-deutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 1959, kd 8, nr 4, lk 523.

⁸ H. Biezais, Über die livische Sprache. – Orbis. Bulletin international de documentation linguistique, kd 10, nr 2, lk 488. Vrd tema hilisema tööga: H. Biezais, Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte. (Acta Academiae Aboensis A. Humaniora 47:2.) Åbo: Åbo Akademi, 1973, lk 28, kus leidub teade, et Riia peapiiskopi ühe 1485. aastast pärineva alamsaksakeelse üriku puhul on märgitud *in vulgari Livonico*.

⁵ Th. Kaufmann, Das war ein Vorspiel nur. – Frankfurter Allgemeine Zeitung 5. XI 2025, lk 3.

vaid osutas, et XVI sajandi ladina tekstides on raske vahet teha, millal *Liunonii* ja *Liuvonienses* tähistavad liivlasi või liivimaalasi.⁹ Selline dilemma ulatub tagasi juba XIII sajandi ladinakeelsetesse allikatesse, isearanis Henriku Liivimaa kroonika teksti, kus etnonüümide *Lyvones* (peamiselt 'liivlased') ja *Lyvonienses* ('liivimaalased') eristamine pole tihti kindel.¹⁰ XVI sajandi allikates on vahe siiski põhimõtteline, sest liivimaalaste all on üldjuhul mõeldud Liivimaal elavaid sakslasi ja see ei hõlma mittedakslasi, kelle hulka liivlasedki kuulusid. Johansen jäi vastulauses Biezaisile liivi keele tõlgenduse juurde, tuues selle toetuseks tsitaadi Albert Krantzi teosest „Wandalia” (1519): „[---] linguarum per Liunioniam diuersitas [---] Liuones, Estonnes, Letti, Curones nihil habent in lingua commune” ('keelte mitmekesisus Liivimaal [---] liivlastel, eestlastel, lätlastel, kuralastel pole keeles midagi ühist'), mida tema arvates ka Brandes pidi olema lugenud.¹¹ Järelikult oli juhtivates hansalinnades Lübeckis ja Hamburgis veel enne 1525. aastat olemas üpris selge teadmine Liivimaa erinevatest rahvastest ja nende keeltest, sealhulgas liivlaste keelest.

Kuid naaseme taas Münsteri „Kosmograafia”, nimelt selle 1550. aastal ilmunud täiendatud saksakeelse väljaande juurde. Teadaolevalt täiendas selle Liivimaa kirjeldust Münsteri usaldusmees, Hessenist pärit saksa humanist Johannes Hasentöd-

ter (1517–1586), kes ise oli aastatel 1547–1548 Liivimaal viibinud.¹² Just tema vahendas Münsterile lätikeelse meieisapalve, mis „Kosmograafias” on trükitud ühes reaalse tõlkega saksa keelde. Kuid sellele eelneb Hasentödteri selgitav tekst, et Liivimaal on palju keeli, mis aga üksteisega ei sarnane. Tallinnas ja Tartus räägivad nad üht keelt, mis on *Estensch* ehk siis eesti keel. Riia ümbruses (*vmb Riga*) aga pruugitakse *Lyuisch*, mis on see õige *Liflendisch sprache* ('Liivimaa keel').¹³ Samal aastal trükitud ladinakeelses väljaandes leidub tõepoolest märkus *circa Rigam, lingua Liuonica*, kuid tõlkes on kaduma läinud saksakeelne sõna liivi keele kohta.¹⁴ Hasentödter tõenäoliselt eksis, kui jätkas, et talupojad palusid meieisapalvet keeles, mille üleskirjutus ja tõlge tal käepärast oli, kuid see polnud liivi keel, vaid hoopis läti keel. Münsteri ladinakeelse väljaande põhjal väitis läti keeleteadlane Kārlis Draviņš (1901–1991) juba 1952. aastal, et Hasentödteri mainitud *lingua Liuonica* sai olla vaid läti keel, kuna meieisapalve oli selles keeles,¹⁵ ja seda arvamust on kinnitanud Biezaisi järel palju teisi autoreid.¹⁶

⁹ P. Johansen, Zur Frage des ältesten livischen Druckes. – Ural-Altaische Jahrbücher 1962, kd 34, v 3/4, lk 258–259.

¹⁰ Vrd J. Kivimäe, *Henricus the Ethnographer: Reflections on Ethnicity in the Chronicle of Livonia. – Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Toim M. Tamm, L. Kaljundi, C. S. Jensen. Farnham: Ashgate, 2011, lk 86–89. <https://doi.org/10.4324/9781315575186>

¹¹ P. Johansen, Zur Frage des ältesten livischen Druckes, lk 259.

¹² Tema kohta vt P. Johansen, Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal. – P. Johansen, Kaugeate aegade sära. (Eesti mõttelugu 65.) Koost J. Kivimäe. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 342–344; J. Kreem, Sebastian Münster ja Liivimaa. – Akadeemia 1995, nr 3, lk 516–521.

¹³ S. Münster, Cosmographie oder beschreibung aller lānder / herschafften / fürnemsten stetten / geschichten / gebreūche[n] / hantierungen etc. Basel: Petri, 1550, lk 932. [VD16 M 6693.]

¹⁴ S. Münster, Cosmographiae uniuersalis Lib. VI. [etc]. [Basel: Petri, 1550], lk 789. [VD16 M 6714.]

¹⁵ K. Draviņš, Das Hasentötersche lettische Vaterunser. – Studi Baltici 1952, kd 9, lk 230.

¹⁶ A. Apinis, J. Zemzaris, Pirms 440 gadiem. – Karogs 1966, nr 9, lk 154–156; A. Apinis, Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām. Rīga: Liesma, 1977,

Johanseni veendumust liivi keelest 1525. aasta trükistes toetasid eesti keeleteadlased Julius Mägiste ja Paul Ariste ning teoloog Toomas Paul.¹⁷ Liivimaa vanema kirikukirjanduse pädev tundja Pēteris Vanags sedastas 2008. aastal, et teadlased pole jõudnud kokkuleppele, mida vaidlusalune fraas *in vulgari liuonico* tähendab.¹⁸ Põhimõtteliselt sama nendib äsja ilmunud lühikäsitluses ka Tiina Kala: küsimus sellest, kas tegemist oli liivi keelega või „liivimaa keelega” läti ja eesti keele üldnimetusena, jääb vastuseta seni, kuni trükiseid endid ei ole leitud.¹⁹ Selle väitega nõustudes võib veel lisada, et „liivimaa rahvakeel” oli vaevalt küll Liivimaal pruugitud alamsaksa keel, mis katoliku vaimulike arvates oli küll vulgaarne ehk rahvakeelne, ent oli Lübeckis räägitava alamsaksa dialektiga vägagi sarnane. Eeltoodud Hasentödteri

eksimus võib siiski olla tõend liivi keele kasuks.

Historiograafiline ristküsitlus liivi keele võimalikkusest ei piirdu ainult Brandese ladina fraasi dekonstrueerimisega. Küsida tuleb liivlaste arvukuse ja nende paiknemise kohta 1525. aastal, mis oleks mõistagi eraldi uurimisülesanne. Hasentödter ometi ei eksinud, kui vahendas Münsterile, et Riia ümbruses räägitakse liivi keelt. Ja mitte ainult linna ümbruses, vaid ka Riias endas. Leonid Arbusow viitas juba läinud sajandil, et kogu keskaja vältel toimus sellel vanal liivlaste asualal lätlaste pealetung ehk liivlaste lätistumine, kuid selle protsessi algus, kulg ja lõpp jäävad tumedaks.²⁰ Riia transporditööliste gildides tegutsesid hiliskeskajal ja reformatsiooni aegu kõrvuti lätlastega ka liivlased.²¹ Riia Jakobi kirikus pidas alates 1524. aastast lätikeelseid jutlusi Nicolaus Ramm (ka Ramme, Ram). Ta oli Rostocki ülikooli kasvandik, kes oli ajuti ka Riia õllekandjate gildi kirjapidaja ning Johanseni arvates võis ta olla 1525. aasta trükiste tõlkija nii läti kui ka liivi keelde, et paremini teenida oma mittedaksa kogudust.²²

Et Lübeckis 1525. aastal arestitud trükised pidid jõudma Riiga, on igati arusaadav. Reformatsiooni konfliktse faasi kõrgpunktiks Riias peetakse 1524. aastat, mil toimus pildirüüsteliikumine.²³ Rahutuste järel pidid evangeelsed jutlustajad,

lk 35; **T. Karma**, Liivi raamatukeel ja liivi raamat. – Keelereform ja raamat. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 3.) Toim H. Vihma. Tallinn: [Eesti Rahvusraamatukogu], 1993, lk 170; **T. Karma**, Kas liivi keel on juba valmis? – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim J. Peebo. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu: [Tartu Ülikooli Kirjastus], 1995, lk 36.

¹⁷ **J. Mägiste**, Vanhan kirjaviron kysymyksia. (Tietolipas 64.) Helsinki: SKS, 1970, lk 48–49; **P. Ariste**, Läti raamatuasjandusest. – Edasi 9. IV 1978, lk 3; **T. Paul**, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts, 1999, lk 155.

¹⁸ **P. Vanags**, Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, 2008, lk 174.

¹⁹ **T. Kala**, Eesti- ja lätikeelsed trükised aastast 1525. – See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri. Vast toim P. Lotman, T. Kencis. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2025, lk 69.

²⁰ **L. Arbusow**, Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert. – Latvijas Augstskolas Raksti. Acta Universitatis Latviensis 1921, nr 1, lk 77.

²¹ Vt lähemalt: **G. Strenga**, Turning transport workers into Latvians? Ethnicity and transport workers' guilds in Riga before and after the Reformation. – Journal of Baltic Studies 2021, kd 52, nr 1, lk 61–83. <https://doi.org/10.1080/1629778.2020.1863238>

²² **P. Johansen**, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525, lk 528–529.

²³ **M. Pabst**, Riga als Beispiel für Städtereform in Nordosteuropa. – Nordost-Archiv.

nagu Andreas Knopken Peetri kirikus, Sylvester Tegetmeyer ja Nicolaus Ramm Jakobi kirikus, hakkama uut kirikukorda looma. Oli tekkinud suur vajadus juhiste järele, kuidas läbi viia jumalateenistust, mis rajaneb evangeeliumi usul, kuidas ristida lapsi ja milline on missa pidamise kord, millised on sobivad kirikulaulud, ning seda kõike enne veel, kui Martin Lutheri „Saksa missa” ja „Väike katekismus” valmisid ja trükiti.²⁴ Olgugi et lähemad and-

med 1525. aasta hilissügisel Lübeckis kinni peetud trükiste sisu kohta puuduvad, on liivi-, läti- ja eestikeelsete katoliku missa- raamatute oletamine nende hulgas paraku ebatõenäoline.²⁵ Siinses kirjutises toodud asjaolud üritasid veenda lugejat Liivimaa reformatsiooniloo algusaja tormilistes arengutes, kus Riia mittedaksa koguduste jumalateenistustel kõrvuti lätlastega ka kahaneva ja assimileeruva liivi rahva- rühma eest hoolt kanti.

JÜRI KIVIMÄE

Zeitschrift für Regionalgeschichte 2016, kd 25, lk 38–42.

²⁴ Vrd: **J. Smend**, Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1896; **H. B. Meyer SJ**, Luther und die Messe. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über das

Verhältnis Luthers zum Meßwesen des späten Mittelalters. Paderborn: Bonifacius, 1965.

²⁵ **I. Põltsam**, Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga?, lk 16.